

**Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar
„Regionális Politika és Gazdaságtan” Doktori Iskola**

**Az üzleti szolgáltatások szerepe a területi
fejlődésben**

című doktori értekezés tézisei

Raffay Zoltán

Témavezető:

Horváth Gyula
az MTA doktora

Pécs, 2003. november



I. A témaválasztás indoklása és a kutatás előzményei

Ph.D. dolgozatom (mely egy több éves kutatómunka első nagyobb összegzése) témájaként a tercier szektor magyarországi fejlődését, azon belül is elsősorban az üzleti szolgáltató szektor változásait és területi fejlődésre, területi differenciálódásra gyakorolt hatásának vizsgálatát választottam. A témaválasztás mellett számos érv szól:

- a szolgáltatások mára már Magyarországon is a legnagyobb foglalkoztató ágazattá nőttek ki magukat;
- a szolgáltatások, elsősorban az üzleti szolgáltatások a globalizálódó és egyre gyorsabban változó világban a siker, az alkalmazkodóképesség kulcsfontosságú tényezőivé váltak, szerepüket ennek ellenére még ma is jelentősen alulértékelik a feldolgozóiparhoz képest és a területfejlesztési politikák sem tartalmaznak olyan sokféle és kiforrott ösztönzőt, intézkedést, mint a feldolgozóipar esetében;
- és végül olyan jellegű szintetizáló munka, amely a tercier szektor vizsgálatát vállalta fel Magyarországon, évek óta nem született.

Ezt a hiányosságot igyekszem pótolni a dolgozattal, ha nem is maradéktalanul. Dolgozatom egy több éves kutatómunka első összefoglalása, és reményeim szerint egy még sok évig, évtizedig tartó kutatói pályafutás első nagyobb megmértetése.

A szolgáltató szektor magyarországi fejlődésén belül kiemelt súllyal foglalkozom a politikai-gazdasági rendszerváltás óta eltelt időszakkal, mert

- az 1980-as évek derekára vált csak hazánkban a szolgáltató szektor nagyobb foglalkoztatóvá, mint az ipar, és csak a rendszerváltás után néhány évvel haladta meg a szolgáltatásokban dolgozók aránya az 50%-ot a magyar gazdaságban;
- az államszocializmus időszakának gazdaságpolitikája nem tette lehetővé a szolgáltatások piaci mechanizmusokra épülő szerves fejlődését, a valós piaci mechanizmusok érvényesüléséről csak a rendszerváltás óta beszélhetünk;
- a Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtési rendszere 1992-től azonos a mai rendszerrel és felel meg a nemzetközi gyakorlatnak.

Míndezek indokolják, hogy a dolgozaton belül aránylag nagyobb súlyt kapjon a rendszerváltás óta eltelt alig másfél évtized, mint az azt megelőző időszak.

Szintén a piacgazdaságra való áttérés óta eltelt időszak az, amikor érdemes és lehetséges vizsgálni a magyar megyék és régiók versenyképességét. A versenyképesség általánosan elfogadott képletén túl egy, az üzleti szolgáltatások foglalkoztatotti szerkezeten belüli súlyát vizsgáló hányadossal kiegészített képlettel is kiszámoltam a magyarországi megyék és régiók versenyképességét, igyekezve bemutatni azok versenyképességének Magyarország Európai Unió csatlakozása után várható alakulását.

II. A dolgozat módszertana és forrásai

A dolgozat alapvetően leíró és szintetizáló jellegű. A téma külföldi és magyar szakirodalmának tanulmányozása és összefoglalása mellett (számos cikk gondolatai valószínűleg itt olvashatók először magyarul) szakmai szervezetekkel történő konzultációk (*Call Centre Association*, kamarák vállalkozásfejlesztési referensei), kutatói munkám során az alkalmazott kutatásokból (terület- és településfejlesztési koncepciók, az innováció hazai intézményrendszerének átalakítása, regionális konferencia- és vásárcsopont kialakítására tett javaslat) leszármazott tapasztalatok is beépültek a dolgozatba. Az üzleti szolgáltatók foglalkoztatottsága és a jövedelemtermelő képesség közötti összefüggéseket egzakt matematikai-statisztikai módszerekkel bizonyítom. Leíró jellege mellett a dolgozat bizonyos „oknyomozásra” és „jóslásra” is vállal-

kozik, az Európai Unióhoz történő közelgő csatlakozás várható hatásait leírva az egyes régiók üzleti szolgáltató szektorára.

A téma magyar szakirodalmá még nem olyan bőséges, mint azt a szolgáltatások jelentősége indokolná. A magyar kutatók közül főleg *Pálos István, Arányi Emil, Nagy Erika, Ehrlich Éva, Dóry Tibor, Kiss János, Rechnitzer János* és *Lados Mihály* munkáira támaszkodhattam. A nemzetközi, elsősorban angolszász irodalom sokkal bővebben foglalkozik a tercier szektornak a gazdaságban és területi fejlődésben betöltött szerepével (*Illeris, Wood, Keeble, Bryson, Daniels* nevét kell e helyütt feltétlenül megemlíteni), ami tulajdonképpen érthető is annak ismeretében, hogy a fejlett nyugat-európai piacgazdaságokban a tercier szektor fejlődése mintegy két évtizeddel (az USA-ban pedig legalább hárommal) megelőzi a foglalkoztatás és a jövedelemtermelés tekintetében Magyarországot. Ez az időbeli eltérés szinte pontosan meg egyezik az üzleti szolgáltatások kutatásának időbeli különbségeivel: az Egyesült Államokban már az 1960-as években megindult a szektor tudományos igényű vizsgálata, amely az 1980-as évektől komoly lendületet vett, majd követte az üzleti szolgáltatások iránti tudományos érdeklődés megélénkülése először Kanadában, az Egyesült Királyságban, Hollandiában; később, néhány éves eltéréssel a francia, dán, olasz, spanyol, svájci és német kutatók is követték kollégáikat.

A szolgáltatások fejlesztésére és az üzleti szolgáltatások térbeli koncentrációjának csökkentésére, területfejlesztő hatásának nagyobb területre történő „szétterítésére” számos politikát kipróbáltak már az említett országokban, a szolgáltatásoknak a nagyvárosi területeken történő diszpreferálásától kezdve egészen a feldolgozóipar és a szolgáltatások integrált fejlesztéséig és a periférikus területek felzárkóztatására kidolgozott szolgáltatás-fejlesztési programokig. Ezek a tapasztalatok Magyarország számára is értékesek lehetnek.

A fejlett piacgazdaságok közül elsősorban az Egyesült Királyság szolgáltatás-fejlesztési tapasztalatait vizsgálok a dolgozatban. Ennek több oka van:

- a legkorábban terciarizálódott európai gazdaság a brit gazdaság, a kontinensen ma is az Egyesült Királyságban a legmagasabb a szolgáltatásokban dolgozók aránya az összes foglalkoztatotton belül;
- erősen centralizált döntéshozatali rendszerrel jellemezhető ország volt a legutóbbi időig, a regionalizációs törekvések alig néhány évvel ezelőtt jelentek meg;
- az ország gazdaságán belül a centrumrégió népességszámát messze meghaladó súllyal képviselteti magát, és a városhierarchiára ugyanúgy a főváros és a következő városi szint közötti nagyságrendi különbség jellemző, mint Magyarországon;
- itt is problémát okoz a periférikus helyzetű régiók intenzívebb bekapcsolása a gazdasági vérkeringésbe, akárcsak nálunk.

Mindezek a párhuzamok indokoltá teszik az Egyesült Királyság részletesebb vizsgálatát, amelyre ráadásul volt még egy okom: a téma szakirodalmának döntő többsége angol nyelvű, és azon belül is jelentős részben az Egyesült Királysággal foglalkozik.

Néhány oldalon bemutatok egy alternatív megközelítést, az erős regionális hagyományokkal rendelkező Olaszország szolgáltatásfejlesztési politikáit is. Természetesen számos más ország szolgáltatásfejlesztési tapasztalatait és politikáit is vizsgáltam és beépítettem a dolgozatba. Ezek az országok: Finnország, Kanada, az Egyesült Államok, Dánia, Oroszország, Írország, valamint Spanyolország.

A szolgáltatások és azon belül az üzleti szolgáltatások fejlődése nem egyformán érinti a centrumtérsegeket, illetve az azoktól távol eső régiókat. Míg a fogyasztási szolgáltatások többnyire a népesség területi eloszlását követik, a stratégiai jelentőségű üzleti szolgáltatások előszeretettel tömörülnek a településhierarchia csúcsán lévő városokba és a központi helyzetű régiókba, tovább erősítve ezzel a regionális különbségeket. A legnagyobb hozzáadott értéket jelentő, stratégiai fontosságú üzleti szolgáltatások keresik az agglomerációs előnyöket és bizonyos kritikus tömegre van szükségük ahhoz, hogy egy adott területre települjenek. A perifé-

rikus helyzetű régiók hátrányba kerülnek e tekintetben. A helyi gazdaság ugyanakkor nem nélkülözheti az üzleti szolgáltató szektort, annak legalább a rutinszerűen végezhető, stratégiailag kevésbé fontos tevékenységeit (könyvviteli, jogi szolgáltatások, vállalatvezetési tanácsadás, alapvető műszaki és informatikai tanácsadási szolgáltatások stb.). A centrumrégiókban többnyire nincs szükség tudatos stratégiára az üzleti szolgáltatások letelepedésre bírása és fejlesztése érdekében, a centrumtérsegeken kívüli területeken azonban igen. Ezért kap nagyobb hangsúlyt dolgozatomban az üzleti szolgáltatások fejlesztése a periférikus térségekben, mint a centrumrégiókban, annak ellenére, hogy a fejlett üzleti szolgáltatások jelenléte az utóbbi területeken sokkal jelentősebb.

A periférikus térségekben többnyire nem a stratégiai fontosságú, a legképzettebb munkakerőt igénylő és a „testre szabott”, a megrendelő egyedi igényeire alkalmazkodó üzleti szolgáltatások fejlesztése reális lehetőség, hanem a rutinszerűen végezhető tevékenységeké. A stratégiai fontosságú üzleti szolgáltató tevékenységeket a centrumrégiók többnyire nem is engedik át a többi régióknak, központi helyzetüket kihasználva kiszűrik a legmagasabb hozzáadott értéket képviselő tevékenységeket és a perifériákra irányítják a kevésbé jövedelmezőket (szűrő-modell). A perifériák számára ugyanakkor a stratégiailag kevésbé jelentős szolgáltató tevékenységek is értékesek lehetnek, amennyiben munkahelyeket teremtenek és új munkakultúrát honosítanak meg. A hívóközpontokról szóló fejezet a perifériák hátrányának csökkentéséről, a kevésbé szerencsés helyzetű régiók felzárkózásának esélyeiről szól.

Szintén külön alfejezet foglalkozik az innováció szerepével a területfejlesztésben az egyik leghátrányosabb helyzetű magyar régió, a Dél-Dunántúl példáján. Az innováció korábban soha nem tapasztalt mértékben befolyásolja vállalkozások, ágazatok, régiók és országok versenyképességét, a Dél-Dunántúl számára pedig az országon belüli előnytelen (és a rendszer-váltás óta egyre romló) helyzetből való kitörés egyik kulcsponjtja lehet egy olyan innovációs milió kialakítása, amely segíti az innovációs folyamatok terjedését a régióban, tovább erősíti a régió innovációs potenciálját és ezzel erősíti a régió gazdasági versenyképességét.

A dolgozat jelentős mennyiségű statisztikai adatot dolgoz fel, amelyek egyrészt az idézett tanulmányokból, másrészt a magyar Központi Statisztikai Hivatal vagy külföldi statisztikai szerek adatbázisaiból származnak.

Reményeim szerint összefoglaló jellegén túl a dolgozat útmutatással is szolgál a területfejlesztésben a szolgáltatások céltudatos felhasználásához. A szektor gyors fejlődése, a magyar térszerkezet átalakulása (amelyet vélhetően a küszöbön álló EU-csatlakozás is nagyban befolyásol majd) és a magyar területfejlesztési politika változékonysága miatt a dolgozatban leírt állítások egy része valószínűleg hamar érvényét veszti. Dolgozatomat éppen ezért nem tekintem egy kész, befejezett egésznek, sokkal inkább egy hosszú éveket igénybe vevő kutatómunka kezdetének.

III. A dolgozat felépítése

1. A szolgáltatások helye a modern gazdaságban

A szolgáltatások (másképpen a tercier szektor) a fejlett piacgazdaságokban a teljes termelésből és foglalkoztatásból mintegy kétharmados arányban részesednek – és ez az arány továbbra is egyre nő, akárcsak a szolgáltatások részesedése a GDP-ből. A klasszikus nézet szerint a szolgáltatások nem játszanak jelentős szerepet a gazdaságban, nem hoznak létre új értéket, hanem felélik a más szektorokban megtermelt értékeket. A múlt század harmincas éveitől azonban kezdtek felfigyelni arra, hogy amint egy társadalom gazdagodik, egyre többet költ szolgáltatásokra és az új munkahelyek egyre nagyobb részben a tercier szektorban jönnek létre, nem a hagyományos feldolgozóipari szektorban. A szekunder és a tercier szektor hagyo-

mányos elkülönítése helyett ma már egyre inkább a két ágazat fokozatosan erősödő kölcsönös egymásra utaltságát vizsgálják a kutatások. Az 1970-es évek elején, a jóléti társadalmak megjelenésével már a „posztindusztriális társadalom” eljövételéről beszélnek, ahol a legnagyobb gazdasági szektor az egészségügyi, rekreációs, oktatási és kulturális szolgáltatások.

A szolgáltatások kutatása az 1980-as évekig szinte kizárólag a végső fogyasztók, a háztartások számára kínált szolgáltatások vizsgálatára szorítkozott (amelyek az összes megtermelt szolgáltatás legnagyobb részét teszik ki), az évtized második felében azonban a figyelem egyre inkább a termelő szolgáltatások felé fordult: azon „köztes” szolgáltatások felé, amelyeket mind az ártermelésben, mind a fogyasztói szolgáltatások előállításában felhasználnak. A fejlett piacgazdaságokban jelenleg a termelő szolgáltatások az a szektor, amely növekedése meghaladja az összes többi ágazatét. Amint a termelő vállalatok áttérnek a fordista típusú tömegtermelésről, a szabványosított javak előállításáról a különböző piaci szegmensek gyorsan változó keresletét kielégíteni képes, testre szabott, rugalmasabban termelésre, szükségszerűen és rendkívüli mértékben megnövekedő a $K + F$, a képzés, oktatás, vállalatirányítás, informatikai szolgáltatások, tervezés és a marketing jelentősége a termelési folyamatban. A posztfordista társadalmakban a termelő szolgáltatások kulcsfontosságú szektorrá váltak.

2. A szolgáltatások szerepe a területi fejlődésben és a területfejlesztésben

A szolgáltatások növekedésének legjelentősebb okai az egy főre eső jövedelem növekedése következtében a szolgáltatások iránti kereslet élénkülése és ennek a keresletnek a fogyasztási javakhoz viszonyított nagyobb relatív rugalmassága, valamint az állami és non-profit szektor növekvő jelentősége. Emellett a nyugati társadalmakban tanúi lehetünk a termelési tevékenységek strukturális átalakulásának is: az ipari termelés és a szolgáltatások egyre erősödő integrációjának.

Jelentős változás viszont, hogy míg a gazdasági fejlődés korábbi szakaszaiban a hagyományos szektorok generálták a szolgáltatásokat, mára a tudásigényes szolgáltatások indukálnak sikeres vállalkozásokat a primer, illetve szekunder szektorban. A szolgáltatások, elsősorban az üzleti szolgáltatások a termelő tevékenységek, vállalkozások számára létfontosságúvá, a versenyképességet alapvetően meghatározó tényezővé váltak. Az irántuk fokozódó igényt a vállalatok vagy saját szervezetükön belül, vagy önálló, specializált szolgáltató szervezetek igénybevételevel elégítik ki. Mindkét megoldás sajátos előnyökkel jár: a belső üzleti szolgáltatások vagy „implicit tercier szektor” segítségével elkerülhetők a tranzakciós költségek, a döntéshozzához szükséges információk nagyobb biztonsággal rendelkezésre állnak, erősödhet a vállalatban belüli szinergia; külső szolgáltatások igénybevétele mellett a méretgazdaságosság szól olyan esetekben, amikor egy bizonyos szolgáltatást, speciális jellegéből adódóan, gazdaságosan a termelő vállalat saját keretein belül nem képes előállítani.

Általában elmondható, hogy a vállalatok a szolgáltatások saját szervezeten belüli előállítását akkor preferálják, ha a koordináció költségei alacsonyabbak a tranzakciós költségeknél, azok kívülről történő beszerzését pedig akkor, ha a speciális szolgáltatásokat nyújtó önálló cégek szaktudása, rugalmassága, hatékonysága és ez által az általuk nyújtott szolgáltatások minőségének színvonala meghaladja a vállalatban belül előállított szolgáltatásokat. Egyes szerzők ugyanakkor azt is megfigyelték, hogy a szolgáltatások belső előállítása és kiszervezése között nem feltétlenül ellentétes a kapcsolat, gyakran előfordul, hogy ugyanaz a cég intenzíven növeli a saját egységei által előállított és a kívülről beszerzett szolgáltatások mennyiségét is. Lényeges emellett a szolgáltatásokat igénybe vevő vállalatok mérete is: egy nagyvállalat lényegesen többféle szolgáltatást tud gazdaságosan maga előállítani, mint a kis- és középvállalatok, amelyek függése a külső szolgáltató cégektől sokkal erősebb.

Az egyes régiók gazdasági szereplői közötti kohéziót természetesen elsősorban a szolgáltatások külső beszerzése, a termelő és szolgáltató cégek fokozott együttműködése erősíti. Befektetőket, üzleti szereplőket leginkább olyan térség képes vonzani, amely hozzá tud járulni a hatékony üzleti működéshez. A termelő vállalatok és szolgáltató cégek erősödő és célirányos integrációja egyrészt az egymással szoros kapcsolatban lévő vállalkozások gazdasági szereplésének javulásához vezethet a régióon belül, másrészt a régió egészének interregionális vagy akár nemzetközi versenyképességét is kedvezően befolyásolhatja.

Természetesen nem csak a termelő vagy üzleti szolgáltatások gyakorolnak hatást a régiók gazdasági szereplésére. A modern termelési rendszerekben egyre fontosabb termelési tényezővé váló emberi erőforrások számára a vonzó lakókörnyezet mind nagyobb jelentőségre tesz szert a letelepedési döntések során. A vonzó környezet kulturális és kényelmi szempontból is attraktív miliót feltételez. A fejlett infrastruktúra mellett az oktatási, kulturális, egészségügyi, szabadidős stb. szolgáltatások is fontos vonzó tényezőket jelentenek, másrészt szerepük rendkívül fontos a szakképzett munkaerő, a szellemi erőforrások újratermelésében is. A fogyasztói szolgáltatások szerepe a helyi gazdaság fejlődésében és fejlesztésében sokkal jelentősebb, mint azt eddig gondolták. Korábban legfeljebb az idegenforgalom szerepelt a helyi fejlesztési stratégiában mint „exportképes” szolgáltató tevékenység, az egyéb fogyasztó szolgáltatások (felsőoktatás, kereskedelem, regionális bevásárlóközpontok stb.) szerepéről sokkal kevesebb szó esett. A gazdasági növekedés azonban nem csupán a külső jövedelmek megszerzésétől, hanem a helyben keletkezett jövedelmeknek a régióból történő kiáramlásának a megakadályozásától is függ. A külső bevételek növelésénél fontosabb a nettó bevételek alakulása. A nettó bevételek nagysága kiszámítása a következőképpen történik: az összes külső bevétel szorozva a helyi multiplikatórral (amely annál nagyobb, minél önellátóbb a helyi gazdaság), mínusz az összes külső kiadás.

Ebben a megközelítésben a fogyasztói szolgáltatások is fontos szerepet játszanak a gazdasági növekedésben. Kétféleképpen akadályozzák meg a régióból történő forráskiáramlást: lehetővé teszik a jövedelmek helyben, utazás nélkül történő elköltését (fogyasztói szolgáltatásokra) és megváltoztathatják a helyi pénzköltési szokásokat, növelve a fogyasztói szolgáltatásokra fordított összegek nagyságát. Ha sikerül a jövedelmeknek a helyi gazdaságból történő kiáramlását megakadályozni, azzal növekszik a helyi multiplikátor nagysága és csökken a külső forrásbevonás igénye: a szolgáltatások importja helyben előállított szolgáltatásokkal kiváltható. A fogyasztó szolgáltatásoknak a helyi gazdasági fejlődésre gyakorolt jótékony hatása empirikus vizsgálatokkal is kimutatható, úgy az urbánus, mint a rurális térségekben. (Az üzleti szolgáltatásoknak az importhelyettesítésen keresztül történő területfejlesztő hatására nagyobb figyelmet fordított a szakirodalom.)

A szolgáltatások más módon is befolyásolják a regionális fejlődés alakulását, egy meglehetősen ellentmondásos folyamat révén. Ennek alapja a szolgáltatásoknak az a tulajdonsága, hogy előnyben részesítik (különösen a legfejlettebb üzleti szolgáltatások) az urbánus, nagyvárosi környezetet, ahol az agglomerációs előnyöket ki tudják használni. Ezáltal egyrészt könnyen konzerválhatják a meglévő regionális különbségeket: multiplikátor hatásuknál fogva nagyon konzerválhatják a meglévő regionális különbségeket: multiplikátor hatásuknál fogva nagymértékben elősegítik telephelyük régiójának gazdasági fejlődését, és így még vonzóbb gazdasági-társadalmi környezetet teremtenek. Ugyanakkor egyfajta ördögi kör jelentkezik a hátrányosabb helyzetű régiókban, amelyek, nem lévén képesek fejlett tercier tevékenységeket vonzani, menthetetlenül leszakadhatnak a fejlettebb területektől. Erősödik a régiók közötti polarizáció, másfelől viszont a felzárkózás lehetséges útja is mutatkozik a kevésbé kedvező helyzetben lévő régiók számára. Ehhez a fejlett közlekedési és telekommunikációs infrastruktúra kiépülése kedvező háttérrel teremthet (annak ellenére, hogy a perifériákra többnyire csak a rutinszerűen végezhető és kevésbé jövedelmező szolgáltató tevékenységek települnek, a döntéshozó központok és a stratégiai jelentőségű tevékenységek továbbra is a nagyvárosi térségekben koncentrálódnak).

Az üzleti szolgáltató tevékenységek elvileg bárhová telepíthetők, és nem kötik őket azok a telephely-választással kapcsolatos szempontok, amelyek egyes régiók vonzerejét csökkentik a hagyományos feldolgozóipari tevékenységek számára. Az 1980-as évek eleje óta több ország közgazdasági szervezete és gazdaságpolitikája igyekezett a szolgáltató ágazattal befolyásolni a regionális gazdaságok fejlődését.

Hogy a szolgáltatások milyen hatást gyakorolnak az egyes régiók gazdasági fejlődésére, az attól függ, hogy miként határozzuk meg a fejlődés fogalmát. Amennyiben a munkahelyek számának emelkedését önmagában fejlődésnek tekintjük, akkor a közösségi vagy fogyasztói szolgáltatások ugyanolyan hatékony területfejlesztési eszközöknek tekinthetők, mint az üzleti szolgáltatások. Ha azonban a fejlődést úgy definiáljuk, mint a szerkezetváltás, a termelékenység növelése, a valós piaci viszonyok között elért jövedelmek növekedése (természetesen a munkahelyteremtés ez esetben is a siker egyik ismérve marad), akkor a területi fejlődésre a tercier szektoron belül inkább az üzleti szolgáltatások gyakorolnak igazi hatást.

A szolgáltatások fejlesztésére irányuló regionális politika mindmáig kevesebb tapasztalattal rendelkezik, mint más gazdasági ágak fejlesztési politikái. Az Európai Unió szolgáltatásfejlesztési politikái mintegy négy évtizedes múltra tekintenek vissza, és több különböző megközelítést alkalmaztak.

- Először, az 1960-as és 1970-es években Nagy-Britannia és Franciaország próbálta ösztönözni a fejlett üzleti szolgáltatások (és egyéb irodai funkciók) decentralizációját, olyan restriktív intézkedések meghozatalával, amelyek kedvezőtlenebb körülményeket teremtettek az üzleti szolgáltatások számára a nagyvárosi területeken. A decentralizáció, ha egyáltalán annak lehet nevezni, azonban igen csekély eredménnyel járt: 1963 és 1970 között a 70 000 londoni szolgáltató munkahelynek mindössze egy százaléka költözött át a periférikus területekre. Ezt a megközelítést az 1970-es évektől kezdve már nem is alkalmazták.
- A szolgáltatás-fejlesztésre orientált regionális politika második vonulata szintén Nagy-Britannia és Franciaország, továbbá Hollandia nevéhez fűződik. Ekkor a közösségi szolgáltató tevékenységeket próbálták telephely-változtatásra bírni. Bár ez a stratégia sikeresebbnek bizonyult, mint az első, korlátozó jellegű megközelítés, az irodai tevékenységek térbeli átrendeződésén túl igazi hatása nem volt, majd a kormányzati költségtérítések általános beszűkülésével párhuzamosan e stratégia alkalmazásának feltételei is megszűntek.
- A szolgáltatásfejlesztési politikák harmadik típusát, amely elsősorban az ösztönzőkre épít, az 1970-es évek végén vezették be. Egyrészt kimondottan a szolgáltatásokra szabott ösztönzési rendszereket dolgoztak ki (Nagy-Britannia, Franciaország, Írország), illetve kiterjesztették a már működő regionális ösztönzőket a szolgáltatásokra. E megközelítésnek is vannak azonban korlátai: egyrészt az, hogy csak azok a szolgáltató cégek tudnak élni vele, amelyek szabadon választhatják meg telephelyüket, a másik korlát a támogatások alacsony szintje és ismertségének hiánya.

A szolgáltatóorientált regionális politika kezdetben (az 1980-as évek elejétől) alapvetően a szolgáltatások kínálati oldalának fejlesztésével igyekezett elérni célkitűzéseit. Ha a perifériák fejlesztése volt a cél, a szolgáltatásfejlesztési politika az adott régióban bővítette az üzleti szolgáltatások kínálatát, hogy ezzel a területet vonzóbbá tegye a feldolgozóipar és más gazdasági ágak számára.

Az elmúlt évtizedek szolgáltatásfejlesztési politikáiból már leszűrhető némi tapasztalat. Az ilyen irányú európai kezdeményezések nem mindig bizonyultak sikeresnek a hátrányos helyzetű régiók fejlesztése vagy akár csak a munkahelyteremtés szempontjából.

A regionális és az országos politika céljai gyakran ellentétesek egymással, az országos politikák többnyire a fejlettebb területek vállalkozásait preferálják, ahol tehát van nemzeti szolgáltatásfejlesztési politika, ott az általában nem a hátrányos helyzetű régióknak kedvez, nem

azok felzárkózását segíti elő, hanem a centrumtérsegek számára nyújt előnyöket. A szolgáltatásorientált regionális politika lehetőségei a periférikus területek fejlesztésében tehát meglehetősen korlátozottnak tűnnek. A tudatos szolgáltatásfejlesztési politikák nem képesek megfordítani a fejlett üzleti szolgáltatások esetében megfigyelhető centralizációs tendenciákat. Természetesen szükséges az üzleti szolgáltatások támogatását beépíteni a regionális fejlesztési politikába, de a fejlesztőknek el kell fogadniuk, hogy az üzleti szolgáltatásokban foglalkoztatottak számának növekedése nem egyformán érinti a fejlett és a kevésbé fejlett területeket. A korábban hatékonyabb szolgáltatásfejlesztési politikákkal és nagyobb anyagi ráfordítással érhető csak el, hogy az üzleti szolgáltatások is hozzájáruljanak a perifériák hátrányos helyzetének csökkentéséhez, a területi kiegyenlítéshez.

Két fontos megfigyelést tehetünk a periférikus területek és a versenyképesség összefüggésével kapcsolatban. Először, a kisvállalkozások növekedése különböző területi feltételek között is lehetséges, ide számítva a verseny intenzitásának és a helyi keresletnek a régióként eltérő színvonalát, illetve a munkaerőpiac foglalkozási és képzettségi struktúrájában mutatkozó különbségeket. Másodszor, sok kis- és középvállalkozás nem passzív módon befogadja a külső környezet nyomását és igyekszik alkalmazkodni ahhoz, hanem tudatos stratégiákat dolgoz ki a hátrányos helyzet leküzdésére. A helyi fejlesztési politika segíthet az ilyen stratégiák kialakításában. A sikeres cégek olyan mértékű szakértelemre és piaci ismeretre tehetnek szert, amellyel már nemcsak a saját szűkebb régiójuk kedvezőtlen viszonyait tudják ellensúlyozni, de akár az erőforrásokban kedvezőbb és pezsgőbb üzleti élettel bíró területek erősebb versenyében is képesek megállni a helyüket. Ily módon a kedvezőtlen telephelyi környezet nem feltétlenül hátrányt, hanem sok esetben akár előnyt is jelenthet a cégek számára.

A területfejlesztés hagyományos elméletében a vállalkozások nem képesek lépéseket tenni a kedvezőtlen területi adottságok ellensúlyozására. A perifériák sikeres vállalkozásainak gyors növekedése azonban nem képezhető el a cégek aktív, kezdeményező magatartása nélkül, bár egy sikeres helyi fejlesztési politika ebben nyilvánvalóan komoly segítséget nyújthat. Különös figyelmet érdemelnek a perifériák legsikeresebb cégeinek stratégiái, mert ezekből a „paradoxonokból” a politikusok és a szakma máshol is alkalmazható következtetéseket vonhatnak le, meghatározhatók azok a képességek és ismeretek, amelyek segítségével növelhető a termelékenység és erősíthető a versenyképesség „kedvezőtlen” gazdasági körülmények között. Nem lehetetlen, hogy ez hatékonyabb politikának bizonyul, mint ha a fejlesztési politikák a hangsúlyt a külső körülmények javítására fordítják – különösen abban az esetben, ha igaz több szakembernek azon érvelése, miszerint a periférikus régiók olyan sok versenyhátránnyal rendelkeznek, amelyek mindegyikét egyszerre egyetlen fejlesztési politika sem képes ellensúlyozni.

A periférikus régiókban sikerrel alkalmazható helyi szolgáltatásfejlesztési politikára elsősorban az jellemző, hogy nemcsak az üzleti szolgáltatások fejlesztésére fekteti a hangsúlyt, hanem a feldolgozóipar és az üzleti szolgáltatások együttes fejlesztésére, tehát egyszerre foglalkozik az üzleti szolgáltatások kínálati és keresleti oldalának erősítésével. Az ártermelés és a fejlett üzleti szolgáltatások közötti szoros kapcsolatot, kölcsönös függőséget már évtizedekkel ezelőtt felismerték, akárcsak azt, hogy a kizárólag a feldolgozóipar fejlesztésére vagy csak az üzleti szolgáltatások támogatására irányuló erőfeszítések szükségszerűen nem lesznek elég hatékonyak.

A periférikus területek fejlesztése során a regionális politikának az üzleti szolgáltatások keresleti és kínálati oldalát párhuzamosan kell fejlesztenie. A kínálati oldal ösztönzése csak akkor lehet sikeres, ha elégséges kereslet, elsősorban helyi kereslet mutatkozik a támogatott szolgáltatások iránt, ez pedig többnyire éppen a perifériákon hiányzik, a helyi nem szolgáltató vállalkozások gyengébb teljesítménye, illetve a nagyobb cégek saját szolgáltatás-előállítására (a szolgáltatások internalizációja) miatt. A kínálati oldal támogatása olyan intézkedéseket tartalmazhat, mint például egy átfogó emberi erőforrás-politika (a munkaerő-állomány képzése)

vagy közvetlenül az üzleti szolgáltatások alapításának ösztönzése, illetve közösségi szerepvállalással ezen szolgáltatások nyújtása a kis- és középvállalatoknak. Elméletileg az elegendő számban rendelkezésre álló szakképzett munkaerő révén egy régió nagyobb eséllyel tud fejlett üzleti szolgáltatásokat és egyéb tudásintenzív vállalkozásokat vonzani (vagy létrejöttüket helyben inspirálni). A képzési és oktatási kezdeményezések mellett az emberi erőforrás-politika törekedhet egy adott város vagy terület társadalmi-kulturális-politikai környezetének a fejlesztésére is, hogy vonzóbbá varázsolja azt a magasan képzett szakemberek számára. Ugyanigy a fejlett üzleti szolgáltatások elégséges tömege révén egy régió képes lehet kiegészítő (azaz nem szolgáltató) gazdasági tevékenységek számára vonzóbb telephellyé válni.

A keresleti oldalról történő megközelítés azt jelenti, hogy tudatos politikával ösztönzik a fejlett üzleti szolgáltatások iránti kereslet létrejöttét. Az ilyen fejlesztési politika támogathatja a termelő szolgáltatások területén történő exporthelyettesítést, arra bátorítva a régióban telephellyel rendelkező, de régióon kívüli tulajdonban lévő vállalkozásokat, hogy helyben előállított szolgáltatásokat vásároljanak. Így elkerülhető a „telephely-gazdaság szindróma”, ahol a régióon kívülről irányított vállalkozásoknak szinte nincs is kötődése a helyi gazdasághoz. Hasonlóképpen a helyi vállalkozások alapítására irányuló regionális stratégiának is ösztönöznie kell az új vállalkozásokat arra, hogy a helyi szolgáltatásokat vegyék igénybe, illetve a hatékony szolgáltatásfejlesztési stratégiának képesnek kell lennie elébe menni az igényeknek, meghatározni azokat a szolgáltatásokat, amelyek elérhetősége a közeljövőben alapvetően meghatározhatja a vállalkozások és régióik versenyképességét.

A keresleti és a kínálati oldal ösztönzésére építő politikákról ugyanaz mondható el, mint a feldolgozóipar- és a szolgáltatás-fejlesztési politikákról: együttesen alkalmazva sokkal hatékonyabbak, mint külön-külön. Ha például a sikeres humán erőforrás-politika segítségével több a magasan képzett szakember a régióban, de ezzel a fejlődéssel nem tart lépést a szakértelmük iránti kereslet fejlődése, egyfajta „brain drain”, agyelszivás, a képzett szakemberek elvándorlása következhet be.

Úgy tűnik, a szolgáltatások fejlesztése a gazdasági centrumtérsegeken kívüli területeken az alábbiakra korlátozódik:

1. a helyi gazdasági tevékenységek által támasztott kereslet kielégítésére szakosodott üzleti szolgáltatások fejlesztése;
2. a helyi közösségi szektort kiszolgáló üzleti szolgáltatások fejlesztése;
3. bizonyos szabványosított és rutinszerűen előállítható „hátsó irodái” szolgáltatások támogatása (e témát fejt ki bővebben a hívóközpontokról szóló alfejezet);
4. olyan exportálható speciális szolgáltatások fejlődésének elősegítése, amelyek a helyi mezőgazdasági vagy ipari tevékenység során felhalmozott szaktudásra alapulnak (lehetnek ilyenek például pályázatokkal, pályázattal kapcsolatos szakszolgáltatások, a helyi kézműves- vagy feldolgozóipar működését elősegítő szolgáltatások, egyedülálló helyi termékek, specialitások marketingjével kapcsolatos ismeretek stb).

Az első és második esetben a szolgáltatások gyakorlatilag azzal járulnak hozzá a helyi gazdaság fejlődéséhez, hogy munkahelyeket teremtenek és képesek helyettesíteni a régióon kívülről történő szolgáltatásimportot. A harmadik megoldás fontos lehet a munkahelyteremtés szempontjából, de nem valószínű, hogy komoly gazdasági növekedést váltana ki. A negyedik megoldás az, amely a perifériás területek számára kitörési pontot jelenthet: a speciális helyi szaktudás fejlesztése és exportképessé tétele. Természetesen, mivel a perifériás területek távolról sem homogének, e cél megvalósításához minden régióban testre szabott, egyéni stratégiára van szükség.

A dolgozat 3.2.3.1. alfejezete a perifériás területek fejlesztésének egy speciális esetével foglalkozik: a hívóközpontoknak a működését, telephely-választási döntéseik elemeit és a számukra megfelelő területek ismérveit, valamint a hívóközpontoknak a perifériák fejlesztésében való alkalmazhatóságát, előnyeit és hátrányait elemzi.

A szolgáltató szektor gazdaságban betöltött szerepének értelmezése

Az elmúlt mintegy két évtized gazdasági paradigmaváltása következtében alapvetően megváltozott a szolgáltatások gazdasági növekedésben és területi fejlődésben játszott szerepének az értelmezése. A szolgáltatásokat, elsősorban az üzleti szolgáltatásokat ma már nem a gazdasági életben „szükséges rossznak” tekintik, hanem a modern gazdaság egyre bonyolultabb termelési és elosztási rendszereiben meghatározó fontosságú tényezőkként tartják számon őket, amelyek elválaszthatatlanok a gazdasági növekedés hagyományos motorjának tekintett feldolgozóipari tevékenységektől.

A modern gazdaság szerkezete (és így annak felfogása is) fokozatosan változni kezdett az elmúlt két-három évtizedben. Az új gazdaság legfontosabb jegyei a következők:

- a szabványosítható, rutinszerűen végezhető munka legnagyobb részét automatizálják;
- a piacok egyre differenciáltabbakká válnak (nemzetközi és országos szinten is);
- a minőség egyre többet, míg a mennyiség egyre kevesebbet számít a versenyben, így kulcsfontosságú tényezővé lép elő az innováció és a kreativitás;
- a műszaki fejlődéssel a nagyszériás tömegtermelést kisszériás, differenciált termelés váltja fel;
- egyre kevesebben dolgoznak hagyományos fizikai munkakörben, „kékgalléros” tevékenységekben, ugyanakkor egyre többen a termékek fejlesztésén, tervezésén és értékesítésén, azaz a termelő szolgáltatások területén;
- a szolgáltatások a termelési rendszer elválaszthatatlan, szerves részévé váltak, az áru-termelés és a szolgáltatások egymást kiegészítik;
- a háztartások számára nyújtott szolgáltatások egy része is fontos szerepet játszik a modern gazdaságban: a munkaerő minősége az új termelési rendszerben kulcsfontosságú tényezővé vált, a „minőségi” munkaerő lakóhelyválasztását pedig nagymértékben befolyásolja környezetének minősége, amelyhez a különböző kulturális, egészségügyi stb. szolgáltatások is hozzájárulnak.

A szolgáltatások értelmezése, a nemzetgazdaságban játszott szerepének és társadalmi szükségességének felfogása oly mértékben tér el a szocialista tervgazdálkodás és a piacgazdaság viszonyai között, hogy érdemesnek tartottam a szocialista időszak terciarizációs folyamatainak egy viszonylag hosszabb fejezetet szentelni, majd azt egy összefoglaló táblázattal, a két gazdasági rendszer szolgáltatás-felfogásának és szolgáltatás-fejlesztésének különbségeivel zárni (*1. táblázat*).

1. táblázat

A szolgáltató szektor legfontosabb különbségei a piaccgazdaságokban és a tervgazdaságokban

Jellemzők	Piacgazdaság	Tervgazdaság
gazdasági fejlődés folyamatos-sága	kontinuitás	szocialista fordulat után gazdasági paradigmaváltás
szolgáltatások szerepének értékelése	a gazdaság motorja, fontos ágazat	maradék-elv, hátrányos megkülönböztetés
szereplők száma a szolgáltatási piacon	sokszereplős verseny	monopolhelyzetben lévő állami nagyvállalatok
szolgáltató cégek típusai	alapvetően szolgáltatást végző szervezetek és vállalkozások	a szolgáltatások többnyire más alaptevékenységek végző cég mellékes tevékenységei
tercier szférában dolgozók létszámnövekedése	folyamatosan magasabb, mint az iparban dolgozóké	alacsonyabb, mint az ipari alkalmazottaké
szolgáltatást végzők érdekelt-sége	erős	gyenge vagy teljesen hiányzik

1. táblázat (folyt.)

A szolgáltató szektor legfontosabb különbségei a piacgazdaságokban és a tervgazdaságokban

Jellemzők	Piacgazdaság	Tervgazdaság
szolgáltatást végzők motivációja	piaci sikerek vagy túlélés	szabályozás és büntetés
szolgáltatások végzésének feltételei	piacgazdaság	hiánygazdaság
szolgáltató cégek viselkedése	fogyasztó-orientált	nem mindig fogyasztóbarát (nyitvatartási idők, vállalási határidők, vevők kiszolgálása)
szolgáltatások gazdaságpolitikai irányítása	indirekt	direkt, bürokratikus és túlszabályozott
szolgáltatások árképzése	verseny által meghatározott	központilag előírt hatósági árak
szolgáltató tevékenységek tervezése és fejlesztése	szolgáltató szervezetek és vállalkozások döntési szabadsága	kötelező, előírt tervezési metodika
szolgáltatások statisztikái	viszonylag megbízhatóak	kevésbé megbízható (szolgáltatások adatainak elkülönített gyűjtése nem mindig biztosított)

3. A szolgáltatások fejlődése és a tercier foglalkoztatottság területi szerkezetének változása Magyarországon

A dolgozat leghosszabb és legfontosabb fejezete a szolgáltatások magyarországi fejlődésével és a tercier foglalkoztatottság területi szerkezetének változásával foglalkozik. A szolgáltatások magyarországi fejlődését véleményem szerint mindenképpen két, alapvetően eltérő szakaszra kell osztani: az 1990 körüli gazdasági-politikai rendszerváltás előtti és utáni időszakra. Az első periódusban a szolgáltatások mindvégig alárendelt szerepet játszottak a magyar gazdaságban, ami részben természetes (az 1960-as, 1970-es évtizedig a legfejlettebb piacgazdaságokban sem a szolgáltatások voltak a legnagyobb foglalkoztató ágazat), részben viszont a magyar gazdaságtörténetnek abból a sajátosságából fakad, hogy a rendszerváltás előtti évtizedek szocialista gazdaságpolitikája sokáig kifejezetten és tudatosan hátráltatta a szolgáltatások fejlődését. A rendszerváltás után, a valós piacgazdasági körülmények közepette a szolgáltató szektor fejlődését elsősorban a piac, és nem az állami politika határozza meg.

A tercier foglalkoztatottság területi szerkezetének változása Magyarországon a rendszerváltás előtt

A kapitalista gazdaság kialakulásának folyamata Magyarországon a XIX. század második felében és az I. világháborút megelőző évtizedben zajlott le. A gazdaság tőkés átalakulása elsődlegesen az ipart érintette, de ennek velejárójaként a szolgáltatások is fejlődtek. A korszerű szállítási hálózat, főleg a vasút és a vízi közlekedés kiépítésével az infrastruktúra színvonala messze meghaladta a gazdaság általános fejlettségi színvonalát, kedvező feltételeket teremtve a későbbi gazdasági növekedéshez.

Az első világháború megszakította a gazdaság több évtizedes dinamikus fejlődését, majd a trianoni határok következtében nagyban megváltozott az ország társadalmi-gazdasági szerkezete: agrárjellege a területi változások következtében erősödött, a szolgáltatási foglalkoztatottak aránya pedig csökkent.

A századfordulótól a második világháború idejéig terjedő mintegy négy évtized foglalkoztatási szerkezetének változása szinten minden évtizedben más és más képet mutat. Az első másfél évtized gazdasági fellendülésének és modernizációjának (amelyet az agrárfoglalkoz-

tatottak arányának csökkenése és a szekunder, illetve terciér ágazat alkalmazotti létszámnövekedése is mutat) az I. világháború vetett véget, majd az 1920-as békeszerződést követően a foglalkoztatotti szerkezetben egy visszarendeződés figyelhető meg. Az 1930–1941 közötti időszakra a gazdasági válság nyomta rá bélyegét, az azt követő évekre a háborúra való felkészülés miatt bekövetkező konjunktúra volt jellemző.

A szocialista időszak sajátosságait a szolgáltatások fejlődése és fejlesztése szempontjából az 1. táblázatban foglaltam össze, e helyütt nem bocsátkoznék ismételtekbe. A szolgáltató szektorban foglalkoztatottak arányának területi különbségeiről azonban mindenképpen el kell mondani, hogy az a szocialista térvgazdaság időszakában sokkal kiegyenlítettébb képet mutat, mint a rendszerváltás után, a piaci mechanizmusok működésének idején. Ha figyelmen kívül hagyjuk a szolgáltatásokban dolgozók arányának vizsgálatokor Budapestet és a Budapest magas értéke által nagy mértékben befolyásolt országos átlagot, 1949-ben a legerősebben terciérizálódott Pest és a legalacsonyabb szolgáltatási foglalkoztatottságot felmutató Szabolcs-Szatmár-Bereg közt a különbség 1,7-szeres volt, majd 1960-ban már csak 1,55-szeres (ismét Pest és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék között), 1970-ben pedig 1,36 (Baranya és Bács-Kiskun között), 1980-ban 1,33 (Vas és Komárom-Esztergom között) és 1990-ben már csak 1,31 volt ez az arány (ekkor Somogy állt az első és Bács-Kiskun az utolsó helyen).

Érdekes módon a legkisebb változás azokban a megyékben történt a szolgáltató alkalmazottak arányának növekedését tekintve, amelyek ma a (GDP-értékkel mért) legsikeresebbek közé tartoznak (Budapest, Fejér és Komárom-Esztergom), igaz, az őket közvetlenül megelőző három megye (Jász-Nagykún-Szolnok, Borsod-Abaúj-Zemplén, és Nógrád) értéktermelő képesség szempontjából a legutolsók közé tartozik. Legdinamikusabban viszont egyértelműen azokban a megyékben bővült a terciér szektor foglalkoztatottsága, amelyek a szocialista időszakban és ma is az ország kevésbé sikeres térséget alkotják: Szabolcs-Szatmár-Bereg, Somogy, Bács-Kiskun, Békés, Tolna tartoznak ide. A „fejlődés” tehát erősen relatív e tekintetben, inkább a hátrány csökkentéséről, lassú felzárkózásról beszélhetünk, mint a szolgáltató szektor igazán dinamikus fejlődéséről. Ezek az adatok is alátámasztják több szerző azon megállapítását, miszerint a szocializmus évtizedeiben a megyék közti kezdeti fejlettségbeli különbségek folyamatosan csökkentek a rendszerváltásig.

A mai NUTS-2-es régiók szintjén vizsgálva a szolgáltatásokban alkalmazottak arányának változását a szocializmus évtizedeiben, ugyanaz a tendencia figyelhető meg, mint az egyes megyék esetében: a terciér alkalmazottak arányában meglévő különbségek fokozatos csökkenése. Ha Közép-Magyarországgal együtt vizsgáljuk a szolgáltatások tekintetében legerősebb, illetve leggyengébb pozíciójú régiók közti különbséget, az 2,7-szeres volt 1949-ben (Nyugat-Dunántúl és Dél-Dunántúl között), majd fokozatosan 1,4-szeresre csökkent 1990-re (a déldunántúli régió és Dél-Alföld között). Közép-Magyarországot nem számítva sokkal kisebbek a különbségek: 1,3-ről 1,1-re csökkentek 1949 és 1990 között. A szolgáltatási alkalmazottak száma legnagyobb mértékben azokban a régiókban bővült, amelyek a legkevésbé terciérizálódtak⁴ voltak a szocialista időszak elején, tehát itt is inkább felzárkózásról és kiegyenlítődésről beszélhetünk, akárcsak az egyes megyék esetében. Szoros összefüggés nem figyelhető meg a rendszerváltás idejére elért terciérizációs szint és a mai gazdasági szereplés, versenyképesség között, mivel

- alig volt különbség az egyes régiók között a szolgáltatásokban alkalmazottak összes foglalkoztatotton belüli arányát tekintve a szocialista időszak végén;
- az összes szolgáltatási tevékenység együttes foglalkoztatottságáról van szó, nem a fejlődést leginkább meghatározó üzleti szolgáltatásokról;
- a mai „sikerrégiók” elsősorban erős feldolgozóiparuknak köszönhetik felemelkedésüket, a terciér szektor szerepe e tekintetben ma még kevésbé jelentős.

Az egyes régiók részesedése a teljes magyarországi szolgáltató munkaerőből szintén a kiegyenlítődés irányába mozdult el a rendszerváltás előtt (2. táblázat).

2. táblázat

Az egyes régiók részesedése az ország összes szolgáltató alkalmazottjából, 1949–1990, %

	1949	1960	1970	1980	1990
Dél-Dunántúl	8,9	8,4	9,2	9,4	9,4
Nyugat-Dunántúl	8,5	8,0	8,0	9,2	9,5
Közép-Dunántúl	6,9	8,6	9,2	9,0	9,7
Dél-Alföld	11,2	11,4	11,3	11,9	11,5
Észak-Alföld	12,4	11,1	12,2	14,0	13,0
Észak-Magyarország	10,0	11,2	11,0	11,4	11,1
Közép-Magyarország	42,1	41,3	39,0	35,2	35,8

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal megyei statisztikai évkönyvei

Sajnos az üzleti szolgáltatások regionális megoszlásának vizsgálata a népszámlálási évkönyvek adatai alapján nem végezhető el. Az üzleti szolgáltatások a szocialista gazdasági rendszerben messze nem játszottak olyan fontos szerepet, mint piaci körülmények között, szabad verseny esetén (nem is volt rájuk igazán szükség a központi tervutasításos népgazdasági rendszerben). Hátrányos helyzetüket jelzi az is, hogy a statisztikai sem fordított rájuk figyelmet: az 1949-es adatok tartalmazzák a bankszektorban és biztosításban alkalmazottak számát, 1960 és 1980 között a tercier szektor bontása nem tartalmaz semmilyen utalást az üzleti szolgáltatásokban foglalkoztatottak számát tekintve (az „egyéb”, illetve „nem anyagi ágak együtt” kategória e tekintetben használhatatlan), 1990-ben pedig a személyi és gazdasági szolgáltatások adatai összesítve, együtt szerepelnek, amiből ismét lehetetlen az üzleti szolgáltatások arányát megbecsülni.

A tercier foglalkoztatottság területi szerkezetének változása Magyarországon a rendszerváltás óta

1992 és 2001 között az aktív keresőkön belül a szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya 53,3%-ról 60,7%-ra nőtt Magyarországon. Az országos átlag azonban meglehetősen nagy eltéréseket takar az egyes megyék szintjén: a legalacsonyabb szám 43,3% (Fejér megye), míg Budapest után a legmagasabb 62% volt (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye). A megyékhez képest viszonylag magas országos átlag (60,7%) kizárólag Budapest erősen terciarizálódott foglalkoztatotti szerkezetének köszönhető (79,6%). Ha Budapest nélkül számítjuk ki az országos átlagot, az 1991-ben mindössze 53,4% volt, ami mintegy három évtizedes elmaradást jelent a legtöbb fejlett ipari országhoz képest.

Nemzetközi összehasonlításban már nem számít magasnak a 60%-ot alig meghaladó érték: az erősebb iparuknak köszönhetően relatíve gyengébb tercier foglalkoztatottságot felmutató Japán és Németország már az 1990-es évek közepére elérte ugyanezt az értéket; az Egyesült Államokban már 1960-ban meghaladta a szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya a 61%-ot, a legtöbb fejlett országban pedig az 1980-as évek elején dolgoztak ennyien a szolgáltatásokban. A fejlett ipari országokban a tercier szektor foglalkoztatottainak aránya ma már többnyire meghaladja a 70%-ot.

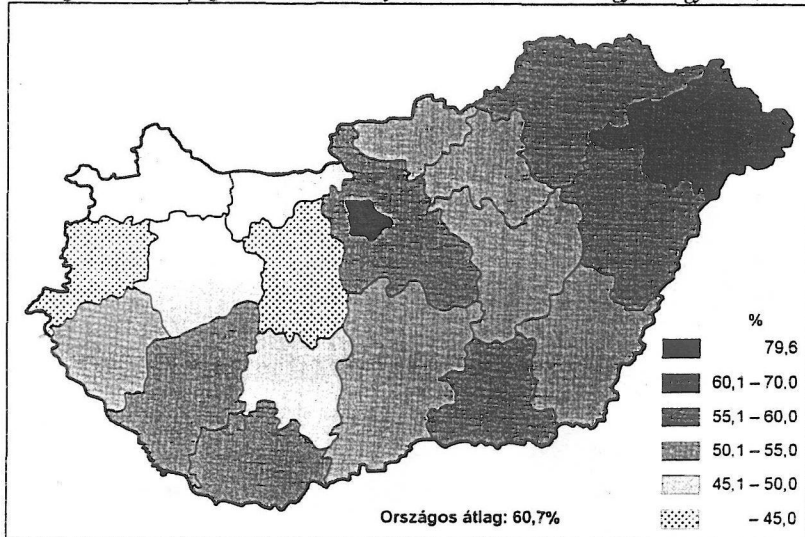
1993-ig a magyar megyék több mint felében a szolgáltatások részesedése 50% alatt maradt az összes foglalkoztatottságon belül, sőt még 2001-ben is volt hat megye, ahol a munkaerő kevesebb, mint fele dolgozott szolgáltató munkakörben (Fejér, Vas, Komárom-Esztergom, Győr-Moson-Sopron, Veszprém és Tolna), bár többségükben a tercier szektor viszonylag gyengébb pozícióját a fejlett iparhoz képest relatíve kell értékelnünk. 1992-ben, a Budapesten kívüli „legfejlettebb” (Szabolcs-Szatmár-Bereg) és a legkevésbé terciarizálódott megye (Fej-

ér) közt a különbség 1,32-szoros volt, 1996-ban és 2001-ben is e két megye képviselte a két szélső értéket, a különbség ekkor 1,53-, illetve 1,43-szoros.

Térképen megjelenítve az egyes megyék foglalkoztatottságán belül a szolgáltatások arányát, feltűnő nyugat-kelet dichotómia figyelhető meg a Dunántúl és az ország keleti része között (1. ábra). A keleti országrész az, amelyben a szolgáltatásokban dolgozók aránya a legmagasabb és a legsikeresebb, legtöbb GDP-t termelő és legkisebb munkanélküliséggel rendelkező megyék terciarizálódtak a legkevésbé (avagy a legerősebben iparosodottak, illetve a legkisebb itt volt az ipari foglalkoztatottság visszaesése). A keleti megyékben azonban főleg a többnyire kevésbé termelékeny és rosszabbul fizetett közösségi, illetve a fogyasztói szolgáltatások jelenléte domináns, és nem az üzleti szolgáltatásoké.

1. ábra

A szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya a keresőkön belül a magyar megyékben, 2001



Az üzleti szolgáltatások szerepe, aránya a foglalkoztatottságon belül sokkal jobban mutatja egy adott terület gazdasági versenyképességének erősségét vagy gyengeségét, mint a terciér szektor egésze. A fejlett üzleti szolgáltatások helyzete Magyarországon ma még kimondottan gyenge. A fejlett piacgazdaságokban a foglalkoztatottak mintegy tizede ilyen területen dolgozik, Magyarországon ezt a számot csak Budapest éri el, illetve a Budapesttel együtt számított országos átlag közelíti meg; Budapest nélkül az összes magyar munkaerő mindössze 5,1%-a, a kívánatosnak alig fele dolgozik e területen.

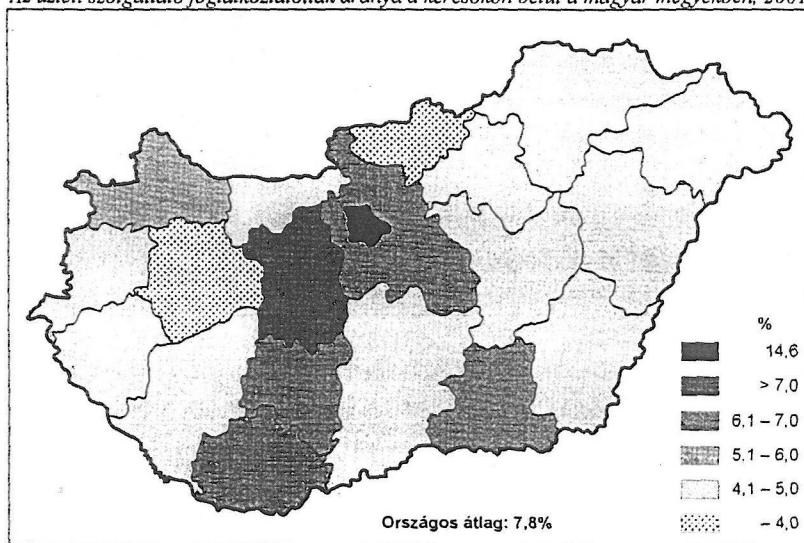
A tíz éves időtartam alatt kizárólag Fejér megye ért el országos átlag feletti részesedést, és csak 1998 után, az összes többi megyében az üzleti szolgáltatások foglalkoztatottsága jóval elmarad a (Budapest kiugróan magas üzleti szolgáltató szerepköre miatt erősen torzított) országos átlagtól. Budapesten dolgozik az ország összes üzleti szolgáltató munkaerőjének fele, a Budapest nélkül mért országos átlag rendkívül alacsony, mindössze 3,7%. Ha a Budapestet nem számítva „legfejlettebb” és az üzleti szolgáltatások arányát tekintve leggyengébb megyék közti különbséget vizsgáljuk, 1992-ben és az érdekes helyzet adódik, hogy pontosan ugyanaz a két megye képviseli a két szélső értéket, mint az összes terciér foglalkoztatott arányának esetében, de megfordul a sorrend: az arányaiban legtöbb és legkevesebb üzleti szolgáltató

munkaerővel rendelkező megyék, Fejér és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye között a különbség 3,1-szeres volt. 1996-ban is Szabolcs-Szatmár-Bereg volt az utolsó e tekintetben, hozzá képest Heves megyében 1,8-szer magasabb volt az üzleti szolgáltató tevékenységet végzők aránya. 2001-ben már Nógrád az utolsó, Fejér pedig ismét az első, a különbség ekkor 2,4-szeres. Az üzleti szolgáltatások foglalkoztatottsága tehát minden vizsgált évben sokkal jelentősebb területi különbségeket mutatott a tercier szektor egészénél.

Az üzleti szolgáltatásokban „erős” és „gyenge” megyék térbeli eloszlásáról ugyanaz a kelet-nyugat megosztottság mondható el, mint a szolgáltató szektor egészének esetében, itt azonban a dunántúli megyék azok, ahol többnyire magasabb az üzleti szolgáltatásokban alkalmazottak aránya és általában a keleti megyékben a legalacsonyabb (2. ábra). (Budapest értéke mindkét esetben kiemelkedik a megyék közül, de míg a szolgáltató szektor egészének tekintetében csak mintegy harmadával múlja felül az országos átlagot, az üzleti szolgáltatások esetében közel kétszeres a különbség.)

2. ábra

Az üzleti szolgáltató foglalkoztatottak aránya a keresőkön belül a magyar megyékben, 2001



Ha régióként vizsgáljuk a szolgáltatásokban összesen és külön az üzleti szolgáltatásokban dolgozók arányának változását 1992 és 2001 között, valamint az egyes régiók részesedését tekintjük az összes tercier alkalmazott, illetve az üzleti szolgáltatásokban dolgozók számából, feltűnő, hogy a tercier alkalmazottak aránya a Közép-Dunántúl kivételével minden régióban meghaladja az üzleti szolgáltatásokban foglalkoztatottakból való részesedést (a Közép-Dunántúlon is csak kismértékben és csak a legutóbbi egy-két évben több arányaiban az üzleti szolgáltató alkalmazott, mint az összes szolgáltatásban foglalkoztatott). A központi régióknak az évtized elején mért eleve magas részesedése mára még hangsúlyosabbá vált. 1992 óta a Dél-Dunántúl, a Dél-Alföld és Észak-Magyarország súlya csökkent a fejlett üzleti szolgáltatások foglalkoztatottságából, az Észak-Alföldé kismértékben, a nyugat- és közép-dunántúli régióé nagyobb mértékben növekedett. Ha az 1996 és 2001 közti változást vizsgáljuk (amely realitásabb képet mutat a régiók szerepléséről, mint az évtized egészének vizsgálata, ugyanis annak első felére sokkal inkább a válság és annak kezelése, mintsem a fejlődés volt a jellem-

ző), a Központi Régió kifejezett, illetve Nyugat- és Közép-Dunántúl mérsékeltbb előretörése mellett a két alföldi és az észak-magyarországi régió határozott gyengülését figyelhetjük meg. A Központi Régió ilyen arányú részesedése az üzleti szolgáltatások foglalkoztatottságából (több mint 55%) európai összehasonlításban is rendkívül magas.

Az üzleti szolgáltató foglalkoztatottság és a versenyképesség összefüggései

Az üzleti szolgáltatások és a versenyképesség közötti összefüggés nemcsak empirikus úton, hanem egzakt matematikai módszerekkel is igazolható. A magyar megyék foglalkoztatotti szerkezetén belül az üzleti szolgáltatások súlya és a megyei GDP adatok között erős pozitív kapcsolat mutatható ki.

A GDP és az üzleti szolgáltatások, illetve egyéb fejlettségi mutatók (a feldolgozóipar aránya a foglalkoztatottságból, az egy főre jutó beruházások nagysága, az alkalmazottak aránya a megyék teljes népességén belül) összefüggéseit egzakt matematikai módszerrel (faktoranalízis segítségével) vizsgálva, az alábbi eredmények adódtak 1995-re, illetve 2000-re:

- a GDP nagyságának alakulásával legerősebben összefüggő tényező az összes foglalkoztatottnak az összlakosságon belüli aránya (0,865 1995-ben és 0,932 2000-ben), második helyen, igen erős korrelációval, mindkét évben az üzleti szolgáltató szektorban dolgozók aránya szerepelt (a korreláció mértéke 0,701 volt 1995-ben és 0,842 2000-ben). 1995-höz képest 2000-ben tehát mindkét tényező szorosabb összefüggést mutatott a bruttó hazai termék nagyságával;
- a tercier szektor egészének részesedése az összes foglalkoztatotton belül viszont csak közepes mértékben korrelált a bruttó hazai termék nagyságával 1995-ben (0,481) és kimondottan gyenge volt az összefüggés 2000-ben (0,293), akik nem meglepő annak tudatában, hogy a szolgáltatások számos területe viszonylag alacsonyabb termelékenységet felmutató és alacsonyabb munkabéreket fizető tevékenység (oktatás, egészségügy stb.).

Ugyan a 19 megye nem elég nagy minta ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket lehessen levonni a faktoranalízis eredményeiből (éppen ezért nem is vizsgáltam egy 7 tagú minta, a magyar régiók esetében a fenti összefüggéseket), két fejlettségbeli öszvevont tényező kirajzolódik a számításokból: a foglalkoztatás szintje, illetve azon belül az üzleti szolgáltatások részaránya együtt mozog és erősen korrelál a bruttó hazai termék nagyságával, míg a tercier szektor egészének, illetve a feldolgozóiparnak az aránya az összes foglalkoztatottságon belül kisebb mértékben és negatív előjellel korrelál azzal.

Az egyszerűség kedvéért a versenyképesség, siker vagy sikertelenség mutatójának a GDP egy főre jutó értékét tekintettem. E megoldás azért is elfogadhatónak látszik, mert a regionális versenyképesség piramis-modelljében is a regionális jövedelmek nagysága az a tényező, amely a célként megfogalmazott életminőség-, életszínvonal-javítás alapvető kategóriája.

Mivel az üzleti szolgáltatások és a versenyképesség egyik fő tényezőjének tekintett területi GDP adatok között ilyen szoros az összefüggés, indokoltnak tartottam a regionális versenyképesség számszerűsítéséhez általánosan használt képlet kiegészítését az üzleti szolgáltató szektorral. A versenyképesség ex post módszerrel történő kiszámításának általánosan elfogadott alaklépote a következő:

$$(1) \text{ versenyképesség} = \frac{\text{GDP}}{\text{foglalkoztatottság}} \times \frac{\text{foglalkoztatottság}}{\text{munkaképes korú lakosság}} \times \frac{\text{munkaképes korú lakosság}}{\text{összlakosság}}$$

A képlet az üzleti szolgáltatásokkal módosítottam, a következőképpen:

$$(2) \text{ versenyképesség} = \frac{\text{GDP}}{\text{foglalkoztatottság}} \times \frac{\text{foglalkoztatottság}}{\text{aktív korú lakosság}} \times \frac{\text{aktív korú lakosság}}{\text{összlakosság}} \times \frac{\text{üzleti szolg. foglalkozt.}}{\text{összes foglalkoztatottság}}$$

Mivel regionális GDP adatok Magyarországon csak 1995 óta állnak rendelkezésre, a korábbi évekre ezt a számítást nem tudtam elvégezni, így az 1996-os és a 2000-es évek megyei statisztikai évkönyveinek adataival dolgoztam. Minden megye esetében kiszámítottam egy összesített versenyképességi indexet, az üzleti szolgáltató foglalkoztatottak összes foglalkoztatotton belüli arányával kiegészített versenyképességi képlet segítségével, és természetesen elvégeztem ugyanezt a számítást a „hagyományos” képlettel, azaz az üzleti szolgáltatások figyelmen kívül hagyásával is. A számítást a hét régióra is elvégeztem.

Az értékek abszolút értékükben nem sokat, egymással való összehasonlításban viszont annál többet mondanak. Mivel a képlet mindhárom hányadosa (egy főre jutó GDP, azaz a munkaerő termelékenysége, összes foglalkoztatott a munkaképes korú lakosságon belül, azaz foglalkoztatási ráta, illetve munkakorú lakosság aránya a teljes lakosságon belül) esetében a magasabb érték jelzi az „egészségesebb”, versenyképesebb társadalmi-gazdasági pozíciót, így az összesített index minél magasabb, annál versenyképesebbnek tekinthető az adott terület.

Mindkét évben kitűnik Budapest rendkívül magas értéke, amely elsősorban a GDP-nek a többi megyéhez viszonyított igen magas értékének köszönhető. Az 1996-os értékeket vizsgálva feltűnő az is, hogy a Budapesttel együtt számított országos átlagot (0,59) főleg az északnyugat-dunántúli megyék haladják meg (összesen 7 megye). A Budapest nélkül számított átlagot (0,56) további egy megye (Veszprém) éri el.

2000-re a Budapesttel együtt számított átlag 1,13-ra, a vidéki átlag 1,06-ra emelkedett. A látványos javulás azonban részben az inflációnak köszönhető, amely miatt a GDP értéke jelentősen nőtt, de az infláció hatását kiküszöbölve is kétségtelen a magyar megyék versenyképességének javulása. Budapest ekkor is magasan kiemelkedik az országos átlagból, amelyet rajta kívül már csak három megye halad meg, mindhárom az Északnyugat-Dunántúlról. További öt megye éri el a vidéki átlagot, közülük három megint csak az Északnyugat-Dunántúlról, valamint Csongrád és Tolna (az igazsághoz tartozik azonban, hogy Tolna megye a paksi atomerőmű miatti igen magas GDP érték nélkül a legutolsó helyezések egyikét érné csak el).

Az Északnyugat-Dunántúl megyéi egyértelműbben versenyképesebbnek bizonyultak tehát mindkét évben az ország többi megyéjéhez képest, ugyanakkor a magyar gazdaság polarizálódására utal, hogy egyre kevesebb megye versenyképessége haladja meg az országos átlagot.

A Központi Régió hatalmas fölénye természetesen minden esetben megjelenik, mellette két dunántúli régió, a Közép-Dunántúl és Nyugat-Dunántúl éri el, illetve haladja meg az országos átlagot, de csak akkor, ha a versenyképességet az üzleti szolgáltatások figyelmen kívül hagyásával számoljuk. Ha az üzleti szolgáltatásokkal kiegészített képlettel fejezzük ki a régiók versenyképességét, a Központi Régió által nagymértékben determinált országos átlag közelében csak a Közép-Dunántúl találjuk, és csak 2000-ben. A többi régió viszont egyértelműen leszakadni látszik a három dinamikus térségtől, akár az üzleti szolgáltatásokkal, akár nélkülük vizsgáljuk versenyképességüket (3. táblázat).

Az üzleti szolgáltatások erős térbeli koncentrációja valószínűleg tovább fog erősödni az elkövetkező években Magyarországon, ezáltal a régiók közötti jelentős versenyképességbeli szakadék is vélhetően tovább fog szélesedni. Az Európai Unióhoz történő csatlakozás után Budapest üzleti szolgáltató funkciói minden bizonnyal erősödni fognak, közép-kelet-európai regionális pozíciói valószínűleg új funkciókkal bővülnek majd. A csatlakozás Budapest mellett várhatóan azokat a régiókat hozza kedvezőbb helyzetbe, amelyek ma is a sikeresebbek közé tartoznak: éppen azok az országok – Ausztria, Szlovénia és részben Szlovákia – felé szűnik meg a határ és nyílik meg a szorosabb gazdasági együttműködés lehetősége, amelyek potensebb együttműködő partnerek lehetnek, ezek az országok pedig a nyugat- és a közép-dunántúli régióval határosak. Ezek a magyar régiók vannak földrajzilag, térben és időben is a legközelebb az európai gazdaság magterületeihez. Az élenkülő gazdasági kapcsolatok kedvez-

ző helyzetet teremtenek az üzleti szolgáltatások számára, amelyek fejlődése pedig visszahat a gazdaság teljesítményére és a régiók versenyképességére.

3. táblázat.

A magyar régiók versenyképességi indexe az üzleti szolgáltatások nélkül és azok figyelembe vételével 1996-ban és 2000-ben

Versenyképességi index							
üzleti szolgáltatások nélkül				üzleti szolgáltatásokkal			
1996		2000		1996		2000	
Központi régió	1,00	Központi régió	1,99	Központi régió	5,72	Központi régió	18,42
Nyugat-Dunántúl	0,71	Nyugat-Dunántúl	1,49	Nyugat-Dunántúl	1,49	Közép-Dunántúl	5,35
Közép-Dunántúl	0,62	Közép-Dunántúl	1,32	Közép-Dunántúl	1,38	Nyugat-Dunántúl	4,79
Dél-Alföld	0,55	Dél-Dunántúl	0,98	Dél-Dunántúl	1,24	Dél-Dunántúl	3,20
Dél-Dunántúl	0,54	Dél-Alföld	0,94	Dél-Alföld	1,17	Dél-Alföld	2,73
Észak-Alföld	0,48	Észak-Magyarország	0,85	Észak-Magyarország	1,08	Észak-Alföld	2,25
Észak-Magyarország	0,47	Észak-Alföld	0,83	Észak-Alföld	0,90	Észak-Magyarország	2,17

Az ország többi, ma kevésbé versenyképes régiója és a szomszédos államok között ugyanakkor még legalább néhány évig schengeni határok húzódnak majd. A „túloldal” (Ukraina, Kelet-Szlovákia, Románia, Szerbia, Horvátország) egyelőre szintén gyengébb gazdasági potenciálja, valamint a hátrányos helyzetben lévő magyar régiók együttműködése aligha eredményezi majd a gazdaság és azon belül az üzleti szolgáltatások dinamikus fejlődését.

4. A szolgáltatás-orientált regionális politika feladatai Magyarországon

Mivel az üzleti szolgáltatások fejlődése erősen korrelál az adott terület gazdasági teljesítményével (az összefüggés országos, regionális és kistérségi szinten is fennáll), beavatkozásra leginkább az átlagotól elmaradó teljesítményt nyújtó térségekben van szükség (sajnos Magyarország nagyobb része ilyen). Az egyes fejlesztendő térségtípusok azonban eltérő megközelítést igényelnek (Nagy 2001):

- a gyenge fajlagos mutatókat felmutató és/vagy koncentrált térszerkezetű térségekben az üzleti szolgáltatásokat biztosító centrumok megerősítésére és ez által a diverzifikáltabb kínálat megerősítésére van szükség, elsősorban az infrastruktúra (területi szempontokat figyelembe vevő) fejlesztésével;
- a kínálati oldal fejlesztése mellett a keresleti oldalt (az üzleti szolgáltatásokat igénybe vevő, elsősorban kis- és középvállalkozásokat) is erősíteni, támogatni kell, a szolgáltatások megismertetésével és használatuk fontosságának tudatosításával;
- a strukturális gondokkal küzdő ipari térségek centrumaiban a műszaki fejlesztésekhez, a szerkezetváltáshoz szükséges információk áramlását kell biztosítani, meg kell teremteni a tudáscentrumokban létrehozott eredmények gazdasági szervezetek általi hasznosításának mechanizmusait (ilyen lépés a dél-dunántúli regionális innovációs stratégia kidolgozása);
- a termelő kapacitások letelepítése mellett törekedni kell a döntési kompetenciák bizonyos fokú decentralizációjára, ami által a vállalati szolgáltatás-beszerzésben a helyben vásárolt szolgáltatások aránya növelhető;
- a tökehiánnyal küszködő, elsősorban hazai kis- és középvállalkozások számára támogatni kell az üzleti szolgáltatások beszerzését, anyagilag is és a szolgáltatások típusairól, előnyeiről szóló képzések formájában is;

- a szolgáltatók és a felhasználók közötti kapcsolatrendszer bővülését és eredményesebb működését elősegítheti egy országos és térségi szolgáltató adatbank létrehozása (hasznolóképpen az angliai Business Link kezdeményezéséhez);
- legfontosabb talán az lenne, ha a területfejlesztés nemzeti szintjén is nagyobb figyelmet fordítanának a szolgáltatás-orientált regionális politika kidolgozására, mert a magyar terület- és vidékfejlesztési dokumentumok (NFT, AVOP) még mindig sokkal kisebb hangsúlyt fektetnek a tercier szektor és azon belül az üzleti szolgáltatások fejlesztésére, mint a feldolgozóipar, a humán erőforrások vagy a vonalas infrastruktúra (illetve az AVOP esetében a mezőgazdasági termelés) állapotának javítására.

IV. A dolgozat új eredményei

Az értekezés elsősorban szintetizáló jellegű, összefoglalja a tercier szektor, azon belül is elsősorban az üzleti szolgáltatások magyarországi fejlődését, különös tekintettel a társadalmi-gazdasági-politikai rendszerváltás óta eltelt időszakra, de bemutatva a szocialista időszak tercierizációs jellemzőit és szolgáltatásfejlesztési politikáit is. A jelenségek egyszerű leírásán túl igyekszik azok okait is felderíteni, és meghatározza a magyar megyék és régiók típusát a tercierizáció szempontjából.

Statisztikai adatok elemzésével és matematikai számításokkal is sikerült bizonyítanom, hogy a nemzetközi irodalomban számos helyen leírt trendek (az üzleti szolgáltatások egyre erősödő szerepe a versenyképesség kialakításában, a feldolgozóipar és a fejlett üzleti szolgáltatások fokozódó integrációja) Magyarországon is megfigyelhetők. A megyék és régiók versenyképességének elemzésénél egyértelműen azoknak a területeknek az előnye figyelhető meg, amelyek gazdaság szerkezetében fejlett, a modern ágazatok dominanciájával jellemezhető feldolgozóipar és fejlett üzleti szolgáltatások egyaránt megtalálhatóak.

A regionális versenyképesség általánosan elfogadott képletét új tényezővel, az üzleti szolgáltatások foglalkoztatottságon belüli súlyával kiegészítve finomítom a régiók versenyképességének mérését. A magyar megyék és régiók versenyképességének üzleti szolgáltatásokat is figyelembe vevő elemzését követően némi „jóslásra” is vállalkozik a dolgozat azzal, hogy előrejelzi a régiók versenyképességének várható alakulását hazánk Európai Unióhoz történő csatlakozása után.

Számos külföldi szakirodalmi cikk feldolgozásával olyan információkat nyújt az értekezés az olvasók számára, amelyek magyarul valószínűleg még nem jelentek meg, illetve egy olyan témakör vizsgálatára, egy olyan szektor térbeli fejlődést befolyásoló szerepének elemzésére vállalkozik, amely a perifériák számára – legalább rövid távon – fejlődési lehetőséget kíván. Ez a témakör a telefonos hívóközpontok témaköre.

Az üzleti szolgáltatások területi fejlődésre gyakorolt hatásának vizsgálatával és a szektornak a területfejlesztésben való tudatos felhasználása nemzetközi tapasztalatainak bemutatásával és elemzésével reményeim szerint a magyarországi régiók testre szabott és eredményes fejlesztési politikáinak kidolgozásához is ötleteket adhatok. (A hívóközpontokról szóló fejezettel és az abban leírtak magyarországi hasznosíthatóságával kapcsolatban érkezett már hozzászólás megkeresés egy hátrányos helyzetű régió önkormányzatától.)

V. A szerző publikációi a disszertáció témakörében

Könyvfejezetek

1. The Development of Business Services and Their Role in Regional Development in Hungary. – Hajdú Zoltán (szerk.): *Regional Processes and Spatial Structures in Hungary in the 1990's*. MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs, 1999
2. Az innováció-orientált területfejlesztés esélyei a Dél-Dunántúlon. – *Emlékkönyv Bihari Ottó egyetemi tanár születésének 80. évfordulójára*. Pécsi Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kar – MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézete, Pécs. 319–328. o., 2001
3. Szolgáltatások a Duna-menti térségekben (Services in the Danubian region). Dövényi, Z. – Hajdú, Z. (szerk.): *A Magyarországi Duna-völgy területfejlesztési kérdései*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 435–452. o., 2002.
4. Az üzleti szolgáltatások fejlődése és fejlesztése az Egyesült Királyságban – *Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara Agrár-, Környezet- és Regionális Gazdaságtan doktori iskola évkönyve*, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara, Pécs, 35–54. o., 2001
5. A szolgáltatásokban foglalkoztatottak arányának növekedése a fejlett piacgazdaságokban. – Mezei, C. (szerk.): *Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara Agrár-, Környezet és Regionális Gazdaságtan Ph.D. hallgatóinak tanulmánykötete*. 9–24. o., 2003.
6. The position and development of services (in South Transdanubia). Portrait of South Transdanubia: A Region in Transition. Hungarian Academy of Sciences, Centre for Regional Studies, Pécs, 2001. 88–95. o.

Folyóiratban megjelent cikkek

7. A szolgáltatások osztályozása és szerepük a regionális fejlődésben – *Tér és Társadalom* 2-3, 167–178. o., 1999
8. A szolgáltatások és a regionális fejlődés – *Comitatus*, 1997. júniusi szám 5-12. o., 1997
9. Távszolgáltatások és a régiók esélyei új területi munkamegosztásban – a hívóközpontok. – *Tér és Társadalom* 3-4., 207–230. o. 2001
10. Az üzleti szolgáltatások szerepe a periférikus térségek fejlesztésében. – *Gazdálkodás* XLVI. évf. 5. sz., 4–15.o., 2002

Konferenciakötetben vagy konferencia-CD-n, illetve konferencia-weblapon megjelent cikkek

11. A tercier szektor szerepe egy rurális térség (a Dél-Zselic) fejlesztésében. – *III. Falukonferencia: A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig* (szerk.: Kovács T.). MTA RKK, Pécs, 1995. 335–342. o.
12. A regionalizmus fejlődése az Egyesült Királyságban. – *Európa megy a megye*. A 2000. szeptember 21-22-i pécsi konferencia kötete, Baranya Megyei Önkormányzat, Pécs, 123–133. o., 2001
13. Az üzleti szolgáltatások a vidékfejlesztésben. – *VIII. Ifjúsági Tudományos Fórum kiadványa*, Veszprémi Egyetem, Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, 2002. március

14. Az üzleti szolgáltatások foglalkoztatottsága és a GDP nagysága közti összefüggések Magyarországon. – *LX. Ifjúsági Tudományos Fórum kiadványa*, Veszprémi Egyetem, Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, 2003. március
15. Business services as determinants of regional competitiveness in Hungary after the systemic change. – *Regional Studies Association 2003. évi nemzetközi konferenciájának weboldala*, elérési cím: <http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/pisa03/raffay.pdf>. 2003
16. The development chances of business services in the Hungarian regions after the EU accession. – *Európai kihívások 2. A Szegedi Tudományegyetem Szegedi Élelmiszeripari Főiskolai Kara konferenciáján elhangzott előadások tanulmánykötete*, Szeged, 293–297. o., 2003
17. A magyar megyék és régiók relatív versenyképességének ex post elemzése az üzleti szolgáltatások figyelembe vételével. – *A II. Országos Közgazdaságtudományi Doktorandusz Konferencia előadásainak tanulmánykötete*, Budapest, 360–368. o. 2003
18. A rurális térségek gazdasági versenyképességének növelése a szolgáltatások fejlesztésével. – *A VI. Falukonferencia előadásainak tanulmánykötete*, Pécs, 2003.
19. The effect of business services on the competitiveness of the Hungarian regions. *RESER 2003. Évi, XIII. nemzetközi konferenciájának CD-ROM-ja*, Mons, Belgium, 2003.

